

Ruimte voor beleving

Installatiekunst en toeschouwerschap

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 9 juni 2010
klokke 10.00

door

Anja Maria Novak
geboren in Heidelberg
in 1970

Promotiecommissie

Promotores: Prof. dr. C.J.M. Zijlmans
Prof. dr. R. Zwijnenberg

Overige leden: Prof. dr. R. van de Vall (Universiteit Maastricht)
Dr. M. van Mechelen (Universiteit van Amsterdam)
Dr. H.F. Westgeest

Voor Joris en Tibor

[...] sachez que ce genre a sa poétique.

– Diderot 1963, 228 –

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding	11
I INSTALLATIEKUNST EN BELEVING: EEN KADER	19
Inleiding	20
1. Wat betekent ‘installatie’?	21
1.1 Etymologische opmaat	21
1.2 Minimal art als keerpunt	22
1.3 Van <i>installation view</i> naar <i>installation art</i>	23
2. Tussen soortnaam en verzamelterm	26
2.1 Heterogeen en hybride	26
2.2 Toeschouwerparticipatie	29
2.3 Familiegelijkenissen	31
3. Toeschouwerparticipatie in context	34
3.1 Belevensmaatschappij en beleviseconomie	35
3.2 Commerciële enceneringen: de illy-reclamecampagne	38
3.3 Vrij spel van de beleving	41
4. De beleving op het spoor	43
4.1 Beleving versus ervaring	43
4.2 Romantisch-pantheïstische voorgeschiedenis	45
4.3 Levensfilosofie: het leven vanuit het leven zelf begrijpen	46
4.4 Beleving en verlangen	51
João Penalva’s <i>R.</i> : performanceperikelen	53
<i>Entr’acte</i>	54
<i>Lingua franca</i> en ideale bezoeker	55
Esthetische illusie en <i>mise-en-abîme</i>	57
<i>Wake games</i>	59
Performance <i>in absentia</i>	61
Kunst van het falen	64
Performer en performance	66
Dansant bewustzijn	69

II TUSSEN BEELD EN THEATER	73
Inleiding	74
5. Installatie versus beeld	76
5.1 De beeldervaring verbeeld	76
5.2 Wisselwerking tussen beeld en kijker	79
5.3 De installatie-ervaring en haar intentionele object	81
6. Het nobelste zintuig	86
6.1 Visualiteit, schoonheid, kennis	86
6.2 De wereld als beeld	87
6.3 Zien en voelen	90
7. De installatie als encenering	93
7.1 Installatie versus theater	93
7.2 Positionering van de toeschouwer in installatie en theater	96
7.3 Wat is een encenering?	99
7.4 Encenering van presentie	103
Jan Fabre's <i>Sanguis Sum</i> : het wilde lichaam speelt op	106
Stankoverlast op een tentoonstelling	107
Plaats voor verandering	108
Touwtrekken tussen oog en neus	111
Dubbelzinnige lichamelijkheid	114
Lichamelijkheid op het toneel	118
Ik ben bloed	122
III HET VERBOND TUSSEN INSTALLATIE EN BEZOEKER	125
Inleiding	126
8. Theatraliteit en toeschouwerschap	127
8.1 <i>Stage presence</i> : het object als 'acteur'	127
8.2 Theatraliteit in context	129
8.3 Esthetische inflatie	133
9. Plaats en tijd van de installatie	138
9.1 Kunstwerk en plaats: wisselvalligheden van een relatie	139
9.2 Ontwrichting en theatralisering van de site	144
9.3 Duur van de installatie-ervaring	148
9.4 Eeuwig nu	152

10. Atmosferische gewaarwording	155
10.1 Wat is een atmosfeer?	155
10.2 Atmosferische karakters	158
10.3 Extatische aanwezigheid	162
10.4 Stadia van het waarnemingsproces	164
Paul Theks <i>A Station of the Cross</i> : pieken en dalen van het verlangen	168
Een van vele plaatsen	168
De geheime hut	171
Onder een donker gesternte	173
De smaak van het paradijs	178
Smachten naar het onzegbare	181
Processies	184
Verleidelijkheid van de ruïne	188
Thuis in het paradijs	190
IV TOESCHOUWERSCHAP ALS PERFORMANCE	195
Inleiding	196
11. Performativiteit	199
11.1 Dingen doen met taal	199
11.2 Macht van de herhaling	201
11.3 Productieve mislukking	203
12. Performance	206
12.1 Sociale performances	206
12.2 ‘Performance’ zoals in performancekunst	207
12.3 Ensclenering van afwezigheid: performance als representatiekritiek	211
13. Conclusie: de installatiebezoeker als performer	215
13.1 De installatie-ervaring	215
13.2 <i>Performing observer</i>	218
13.3 De scène van mijn verlangen	220
13.4 Ruimte voor beleving	223
Bibliografie	227
Overzicht en herkomst afbeeldingen	237
English summary	239
Curriculum Vitae	251

Voorwoord

Het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt, is een intensieve zoektocht geweest naar mij onbekende en deels ook nauwelijks ontgonnen gebieden. Te midden van dit weidse *terra incognita* kon ik op tweeërlei zaken terugvallen, die ik in dit voorwoord wil memoreren.

Allereerst was er mijn blijvende fascinatie voor het onderwerp. De installatiekunst is een ongelooflijk boeiend onderzoeksobject, niet in de laatste plaats omdat er zoveel verschillende kanten aan zitten. De vele aspecten die we aan deze kunstvorm kunnen onderscheiden, bleken bovendien verband te houden met twee onderwerpen die mij al langer boeien, namelijk de zintuiglijke of lichamelijke kant van de (kunst)beleving en de grenzen van representatie. Het is onder andere mijn fascinatie voor deze onderwerpen geweest die mij heeft doen besluiten om me, voorafgaand aan mijn studie kunstgeschiedenis, in de praktijk van de moderne dans te bekwamen. Het in dit boek gepresenteerde onderzoek naar de wijze waarop installaties aan de lichamelijke kant van de kijker appelleren en haar in een soort uitvoerder van het kunstwerk transformeren, sluit hierbij aan. Dit onderzoek heeft mij de mogelijkheid geboden om deze al langer bestaande interesses over te hevelen naar het terrein van de beeldende kunst en ze hier vanuit een theoretisch in plaats van praktisch perspectief te bestuderen.

Ten tweede heb ik tijdens mijn onderzoek veel steun, advies en inspiratie mogen ontvangen van verschillende personen en instellingen. Mijn eerste dankbetuiging gaat uit naar het onderzoeksinstituut Pallas (heden LUICD) van de Universiteit Leiden, dat mij in de gelegenheid heeft gesteld om te profiteren van de rust, de tijd en de vele andere faciliteiten die het aioschap de beginnende onderzoeker biedt. Ook het Huizinga Instituut, de landelijke onderzoeksschool voor cultuurgeschiedenis, heeft mij op weg geholpen met zijn rijke aanbod van cursussen, *master classes* en symposia. Bij het Huizinga Instituut voelde ik me altijd als de tovenaarsleerling Harry Potter, die op de tovenaarsschool Zwijnstein eindelijk wordt ingewijd in de vele geheimen waar hij in zijn bezemkast van heeft zitten dromen. Mijn dank gaat verder uit naar mijn medepromovendi bij beide instituten, evenals naar mijn collega's bij de opleiding kunstgeschiedenis van de Universiteit Leiden, voor hun interesse, kritische commentaren en bemoedigende woorden. Mijn collega's en studenten aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag waren onmisbaar in de laatste fase van mijn onderzoek, omdat zij mij geleerd hebben op een andere manier naar kunst te kijken en omdat ik door de dialoog met hen opnieuw doordrongen werd van de noodzaak van kunst.

Er zijn een aantal personen zonder wie dit boek er niet zou liggen. Ten eerste zijn dit mijn promotoren Kitty Zijlmans en Rob Zwijnenberg. Ik wil hen graag bedanken voor de bezielende begeleiding, hun interesse in mijn onderzoek en het geduld en vertrouwen waarmee ze mijn worsteling met de onderzoeksmaterie hebben gadeslagen. Maarten Coolen wil ik bedanken voor de

inspirerende gesprekken en adviezen, die mij inhoudelijk een stuk verder hebben geholpen. Debbie Wilken en Klawa Koppenol bedank ik voor hun vriendschap en hun steun in de afrondingsfase van mijn proefschrift. Janet Schüffel ben ik zeer erkentelijk voor het redigeren van de Engelse samenvatting. Loes Rijnboutt ben ik dankbaar voor de uitstekende zorg voor mijn kind waardoor ik als 'jonge moeder' de ruimte kreeg om mijn onderzoek voort te zetten. Mijn ouders Peter en Maja Novak zal ik nooit genoeg kunnen bedanken voor alle liefde, zorg, stimulans en ondersteuning. Mijn zus Natalia Schmidt ben ik oneindig dankbaar voor het feit dat wij zo verschillend zijn en juist daarom zoveel om elkaar geven. Joris en Tibor van de Kreeke, ten slotte, zijn de spil waar mijn leven omheen draait. Aan hen draag ik dit boek op.